

До читача

Цей роман-спогади — остання робота моєї матері, письменниці Оксани Дмитрівни Іваненко. Про неї і численні її твори вже багато написано. Відомий її творчий шлях, відомий її життєвий шлях. Але ніде нема про дитинство і юність, про оточення, де складався її світогляд, в якому простежується найважливіша думка письменниці — людина повинна працювати і жити для людей, а для цього треба багато вчитися самій і вчити це робити інших. Ось про це і йдеться в цьому творі, який, на мій погляд, не було завершено.

Роман писався довго. Дуже довго. З великими перервами в часі.

«Я лише уривками писала окремі розділи книги, яку жадала написати все життя, і в голові вона виростала, бо мій життєвий шлях припав на такий буряний час! Перша світова війна, Жовтнева революція, двадцяті й тридцяті роки, Друга світова війна, повоєнний час... і не можна було вже обмежитися життям однієї родини з трудової української інтелігенції...

Звичайно, багато взято з власного життя, проте це роман, а не автобіографія».

Це слова Оксани Іваненко у передмові до однієї з частин — «Весілля в монастирі», — яка була надрукована 1989 року в журналі «Вітчизна». Інші частини так і залишилися в рукописах, бо на початку 90-х років минулого сторіччя відбулися великі зміни в країні й в думках людей, і вже інші проблеми та інші теми більше цікавили нового читача.

Та настане час, коли люди знову почнуть цікавитися своїм минулим, життям свого народу, і тоді, я вірю, ця книга буде у великому попиті.

Віктор Татарінов

Частина 1. ПАМ'ЯТЬ

День народження

— Галинко! Де Галюнька?

— Та вона з ляльками. Нехай собі!

Галинка сиділа в куточку під круглим столиком. Дорослі були впевнені, що вона грається з ляльками та звірятами. Вони знали, що дівчинка може так годинами тихенько собі гратися десь у куточку або під якимось столом — їх чомусь у домі було дуже багато різних. Вона сиділа або під порт'єрою, або за кріслом, обов'язково на підлозі, й дорослі не втручались у її справи. Галинка тоді не усвідомлювала, чому влаштовується так, щоб на неї не дивились. А на неї і насправді не дивились, адже вона була веселенька, в міру слухняна невередлива дівчинка, майже ніколи не хворіла і не завдавала нікому зайвого клопоту. Вона була завжди заклопотана своїми справами. У неї було багато «дітей» — ляльок і звірят у рівному становищі — багато іграшок, з усіма треба було впоратися.

І от дівчинка добре запам'ятала. Вона сиділа в куточку і зовсім не бавилася, а думала.

Вона думала, як дивно: їй завтра чотири роки. Вона добре, дуже чітко, так, наче все перед очима, пам'ятала кожен день цього року після ялинки. Що трапилося першого дня нового року, що другого, що третього. Їй здалося — вона може розповісти, що було і в понеділок, і у вівторок, і другого тижня, і третього. Вона все пам'ятає. А до минулого року пам'ятала тільки якісь уривки, хвилинки різних днів.

...От вона побігла назустріч татові, який повернувся з редакції. Він підняв дівчинку високо вгору і мовив:

¹ Тут і далі у тексті: *Галинка* — Оксана Іваненко; *Олесик* — її старший брат Дмитро; *Літа Миколаївна* — мама Лідія Миколаївна; *Олексій Іванович* — тато Дмитро Олексійович.

— А нині твій день народження! Нині Галинка народилася! Нині тобі три роки!

А ще, найперше, найраніше, може, їй двох років тоді не було. Коло клумби з величезним кущем жасмину — а за клумбою починається каштанова алея — поставили на сонці маленьку ванночку, і сонце нагріло воду, і туди посадили голеньку Галинку. До чого приємно! Така теплесенька водичка. Галинка ляпає долонями по водичці та сміється. До неї підбігає братик Олесик. Він старший на два роки, для неї — дорослий, він багато знає і дуже серйозний, але зараз зовсім не такий, як завжди. Олесик також сміється, опускає руки у ванночку, ляпає Галинку по спинці, по руках, не боляче, ласкаво; він радіє і примовляє: «Жабеня, жабеня, це мала жабка у воді». Значить, він любить її? І вона його дуже любить. Бризкають одне в одного водичкою та сміються — вона ще не бачила його таким веселим, а «Жабка» — це значить ласкаве слово.

Вона запам'ятала ці сонячні хвилинки, веселу водичку в маленькій ванночці та прізвисько «Жабеня». Він не називає її так при інших, тільки інколи, коли нікого нема, і Галинка знає, що тоді він її любить.

А невдовзі, за кілька днів, уранці вона почула голос бабусі:

— Дивіться, нічна красуня з'явилася! Вимети, Лізочко, її обережно, хай стрибає в садок.

І молоденька няня Лізочка вимела кумедну жабку. Жабка витягла чотири лапки на всі боки і перелякано пострибала в сад.

Галинка зовсім її не злякалася. Їй подобалось, як жабка витягає лапки, але чому бабуся назвала її нічною красунею?

Потім, згодом, вона почула, бабуся читала казку — в жабку обернулася красуня-дівчина, але царевич не злякався та одружився з нею, і вона знову стала красунею.

Може, та жабка, що стрибала у них на веранді, також обернеться дівчиною? Їх не треба кривдити... і зовсім не образливо, а навпаки приємно, що Олесик назвав її «Жабкою», тільки про це ніхто не знав... та вона запам'ятала...

Ще виринали якісь події, немов у тумані, не значимі й випадкові. От вони всі в гостях у тітки на селі. Діти сидять високо на гарбі, а дядько відчиняє ворота. І більше нічого. Але лишаються небуденні для неї реалії з такими назвами, як «клуня», «гарба».

Із оповідань бабусі вона знає, що їздила туди, коли їй було два роки. Ну, а раніше? Ні, що ж то за життя, коли нічого, нічогосінько

з нього не пам'ятаєш? Ні, то не життя, то просто так. Насправді люди живуть тоді, коли пам'ятають...

От із чотирьох років вона все-все пам'ятає. Дівчинка в цьому певна і думає: коли я виросту, все запишу з того дня, як пам'ятаю.

Їй здалося, вона все життя пам'ятатиме тепер кожен день, кожну людину, яку побачить, кожну подію, от тільки вивчиться писати так швидко і красиво, як мама, й усе запише.

Це нічого, що вона не пише ще зараз, адже тепер вона все пам'ятатиме.

Дівчинка дійсно запам'ятала той день, коли сиділа на підлозі в куточку і зробила для себе важливе відкриття про життя і пам'ять. Що люди живуть насправді, коли пам'ятають.

Звичайно, вона потім багато забула тих днів, то чарівних, то прикрих, зі своїми несподіваними відкриттями та подіями... а втім... а втім... багато пам'ятала, і, може, не так події, як відчуття, пов'язані з ними. Спомини жили, та все відкладаючи записи про них, вже неспроможна була написати про все «так швидко і красиво», як мріяла...

* * *

Галинці, як і всім у домі, і всім взагалі на світі, відомо, що вечір настає, коли татові приносять з редакції гранки — довгі вузькі смуги паперу, зі щільно і дрібно надрукованими словами, а мама тоді сідає правити трудолюбські зошити.

— Діти, швидше йдіть пити чай, кличе бабуся, — уже гранки принесли, вечір надворі!

Коли Галинка й Олесик раптом чогось прокинуться в ліжках і заговорять, мама в їдальні схоплюється.

— Уже верстку приносили, а вони досі не сплять!

Приносили верстку — це вже, значить, пізня ніч, і тільки дорослі мають право не спати.

А найранішній ранок починається з легенького стукоту у вікно татового кабінету. Це йому принесли першу «свіжу газету». Галинка рідко чує цей стукіт, але інколи крізь сон розбирає, як бабуся пошепки, щоб не розбуркати дітей, будить маму.

— Уже Олексій Іванович віддав пробну, вставай!

Маму ніколи не треба будити довго, казати двічі, що необхідно. Вона квапливо схоплюється з великого теплого ліжка. Воно для Галинки — ціла кімната! Вона спить завжди з мамою.

Мама швидко одягається, засовує в сумку зошити. Вона поспішає в Трудолюбіє². Мама там учителька в школі. В Домі Трудолюбія. Всі завжди кажуть — треба до Трудолюбія, біжу до Трудолюбія.

Галинці дуже хочеться також устати, але вона не спроможна розплющити очі й тому, певне, чує не все і не все розуміє, про що мама таємниче радиться з бабусею.

— Мамо, — каже ненька бабусі, — ти ж не забудь, будь ласка, нагадати Лізі принести базарну корзину перед перервою в Трудолюбіє і сама перевір, будь ласка, чи все там вкладене, хай і запас якийсь буде.

Галинці хочеться спитати, чому базарну корзину, з якою кухарка Марфуша ходить уранці на базар, треба нести у Трудолюбіє.

— І нікому анітелень, гаразд? А то ти ж знаєш ці непотрібні балачки.

— Ще б пак! — каже бабуся тоном, з якого зрозуміло, що вона все второпала. А от Галинці незрозуміло, та мама шепоче далі ще далеко цікавіше і приваблювально.

— Якщо буде тепло, можна дітей випустити у верхній сад.

Ця радісна новина заглушає цікавість до корзини.

Дітей випустять у верхній сад!

Мама швидко поправляє Галинчину подушку, здається, щось підсовує під край ковдрочки, і хоча дівчинка не бачить, але знає, що мама сміється. Може, вона сміється зі жабки, з якою Галинка сьогодні спить? Вона по черзі, щоб нікому не було образливо, вкладає когось із своїх «дітей» коло себе на ніч — якусь ляльку, чи то жабку, чи білочку — усіх по черзі.

— Хай прокинеться і побачить! — пошепки каже мама бабусі.

Галинка хоче сказати, що вже прокинулась, але їй ще дужче хочеться спати... Чому це діти не прокидаються так рано, як дорослі, а спати лягають значно раніше? Дорослі, мабуть, ніколи не хочуть спати! Коли вона виросте — ніколи не спатиме!

Із цим рішенням вона знову засинає, і, може, про верхній сад це їй сниться? Може, це великий килим на всю стіну над ліжком знову надсилає їй чудові сни? Галинка знає, що килим її любить, і йому це приємно робити. Адже найлюбіше і найчарівніше місце на світі — її сад! Їй приснилося, чи вона справді почула, як мама казала бабусі: «Коли буде тепло, дітей можна випустити у верхній сад»?

² Дім Трудолюбія — притулок для сиріт, де дітей навчали усіляких ремесел.

Сьогодні чудовий, щасливий день!

День народження!

Коли Галинка прокидається по-справжньому, вона бачить, що з-під подушки стирчить, немов визирає, білий-білесенький хутряний зайчик з червоною морквинкою в роті, а поряд сидить кучерява лялька, ну, зовсім така, яку бажала Галинка! І як це мама вгадала?

Підходить бабуся Катя з двома книжками в руках. Ой! Це ж буквар! Галинка, правда, знає майже всі літери, але слова поки що читає лише на вивісках та деякі заголовки в татовій газеті. А тут у букварі такі гарні малюнки, і слова великими літерами під ними.

— Ти вже велика, — каже бабуся Катя, — я тобі задаватиму уроки, як учням, а цю книжку, — простягає вона другу, чималеньку, в матер'яній ошатній палітурці, — цю я поки що читатиму тобі сама, і знаю: ти її дуже любитимеш. Це вірші, які найкращі наші поети писали для дітей.

Галинка хапає книжки та притуляє до себе разом з лялькою і зайчиком. Тепер вона вмітиме читати всі, всі книги! От Олесик — він, напевне, завжди умів читати, навіть уявити важко, щоб колись не вмів, з ним усі розмовляють, як з дорослим, і не тільки Галинка його слухається, а й старші за нього хлопці.

І про сад їй не приснилося! Бабуся каже:

— Якщо не буде дощу і не похолодає, мама дозволила погуляти у верхньому саду.

Галинка верещить од радості та стрибає на ліжку. Вона дуже любить верещати і стрибати. Олесик осудливо дивиться на неї. Та він також задоволений, це вона відразу бачить. Олесик швидко одягається і ще до сніданку сідає писати записку Жоржику і Люсі в «той» дім — це другий дім у їхній садибі, далеко більший за їхній. Жоржик та Люся, їхні двоюрідні брат і сестра, — діти дядька Гриця і Христі Данилівни — чомусь Олесик і Галинка звать її не «тьотею», як вона їм приходиться, а по імені та по батькові. Може, тому, що вона виступає інколи в театрі, або з любителями, або з приїжджою якоюсь трупю, коли там треба когось заступити, але найголовніше, що вона вже наспівує пластинки для грамофона! І ті саме пісні — «Гандзя» та «Соловейко» — лунають з ранку до вечора з їхнього дому.

За сніданком Олесик, дивлячись кудись у простір, каже:

— Треба передати записку в «той» дім Жоржу. Можна це зробити?

— Звичайно, — схоплюється радо няня Лізочка. — Ви вже написали? Я зараз віднесу.

Для Олесика кожен радо зробить усе, немов це щось конче потрібне. Він ніколи не просить. Він тільки висловлює бажання, і всі його охоче задовольняють. Галинка так не вміє. Коли їй чогось хочеться — вона обіймає, цілує і бабусю, і Лізочку, і кухарку Марфушу — таку статечну дебелу жінку, й вони її завжди голублять. От Олесика, певне, просто не насмілюються. Лізочка йому навіть «ви» каже, наче він справді дорослий.

— Олесик — викапаний батько, — кажуть про нього.

Тато завжди врівноважений, спокійний, з усіма чемний, ніхто ніколи не чув, щоб він голос підвищив, він дуже-дуже рідко, коли незадоволений, насупить тільки брови. Галинка й цього боїться. Справді, при татові всі тримаються якось не так, як при мамі, хоча мама інколи може бути і запальною, і пригримнути на учнів або покоївок, але швидко відходить, і ніхто не ображається, бо завжди за діло, коли справді винний, і всі її дуже люблять та з нею відчувають себе вільно, наче всім вона рідна не тільки вдома, а й у Трудолюбії, та й на всій Різницькій горі; у кого що трапиться — до неї біжать.

Галинка хоче бути, коли виросте, такою, як мама, але це, певне, неможливо, бо мама — надзвичайна, і вона це знає. Вона найкрасивіша і найдобріша, взагалі найкраща у світі людина. Їй завжди відомо, що кому хочеться, і вона любить робити подарунки.

От і нині, на день народження, дозволила дітей випустити у верхній сад!

Олесик ураз написав записку Жоржику і Люсі.

— А Жечка? — стурбовано питає Галинка. — А як Жечка дізнається?

Адже найближча з усіх дітей для Галинки «хрещена» сестричка Жечка — дочка трудолюбського конторника. Мама казала, що «хрещена» сестра може бути ближчою за двоюрідних, і це цілком правда, так і почувається Галинка зі Жечкою, на рік старшою за неї, так її вважають усі в домі й у гурті дітей, — зовсім своєю.

— Я їй скажу, — враз знаходить вихід Лізочка. — Я ж піду в Трудолюбію до мами на перерву і приведу тоді Жечку.

Ні, це не сон і не вигадка. Потім пам'яталося — щороку перші дні провесни були однакові своєю радістю, непорівнянними ні з чим щастям, вони злилися в один прекрасний день, бо все було несподіваним, хоча наче таким самим, як і торік, і позаторік — але завжди, навіть це саме повторення — коли дівчинка після зими вибігає знову в сад — було чудом. Надзвичайний триповерховий сад. Він справді — триповерховий. Вони живуть на середині крутої частини Різницької гори. Подвір'я з палісадниками відділене од «верхнього» саду насипаними терасами так само, як верхній сад од нижнього — тільки тераси ще вищі. А нижній уже огорожений парканом, та паркана влітку не видно за стіною густо посаженої тонкої жовтої акації, наче поділеною на рівні частки міцними стовбурами білої — такої пишної, коли квітне. Це подобається Галинці — немов би кінця саду зовсім нема.

Тато ще до одруження купив на Різницькій горі далеченько від центру міста пустир, насипали тераси, посадили дерева, куші, квіти. Тепер Галинка чує часто, коли хтось заходить до них уперше, відчиняє хвіртку коло їхнього непоказного будиночка, а за кілька кроків раптом у гостя вириваються слова: «Та це ж просто рай!».

Уже відразу в палісаднику, перед вікнами ростуть великі куші жасмину, рожевого мигдалю, там і дитячі грядочки з квітами — їх звуть грядками, а не клумбами, як у верхньому саду. Кожен з дітей доглядає свою грядочку, звичайно, допомагають і одне одному, і дорослі також. Між «малим» і «тим» домом над верхньою терасою — розлога стара вишня. Вишня — це добра стара тітка, кожен на ній має свою гілку. Галинка боїться лазити по деревах, як хлопці, як Люся і Жечка, вона взагалі боягузка, правда, в цьому товаристві вона наймолодша та ще й дуже маленька на зріст — у неї найнижча гілка. Та напровесні вишня ще вогка і не вдягнена, як буде трохи пізніше. Узагалі зараз головне — це верхній сад. Терасами бігати заборонено, це пошкодить росту травиці, а коли трава виросте — то й поготів. Навіть хлопці знають і пам'ятають, що спускатися терасами — злочин, для цього є обабіч терас сходи з тумбочками. Уже прийшли тітки Сіми Гуленька і Михась, а також двоюрідні з маминого боку. Михась — ровесник Жоржа, а Гуленька — Олесика. Хлопці нетерпляче перестрибують через дві, а то й три сходинки. Люся і Гуленька намагаються наслідувати їх і перестрибнути хоча б через одну. Галинка

відстає від усіх, але це не заважає їй радіти найдужче, коли вона опиняється на каштановій алеї.

Каштанова алея простягається впоперек верхнього саду, наче головна вулиця всієї садиби — «наш проспект» — говорять тітки. Алея починається від круглої клумби з найбільшим кущем жасмину, а оточують клумбу півники і жовті лілеї. Звичайно, зараз ще нічого не видно, а коли вони квітнуть, чомусь здаються Галинці їхніми ровесниками — хлопчиками та дівчатками. До клумби спускаються сходи з веранди їхнього будинку.

Каштанову алею посадив на пам'ять про Київ тато. Він казав: «У Києві скрізь каштани».

У Києві він учився в університеті, а коли закінчив, задля батьків переїхав сюди. В тата, коли він говорить про Київ, змінюється голос, він дивиться тоді сумно і ласкаво.

— Коли ви закінчите гімназію, — каже він Олесику і Галинці, — то поїдете далі вчитися до Києва; побачите Дніпро.

Київ, Дніпро — лунає як диво, як мрія.

Поки хлопці, а з ними Люся і Гуля дременули в кінець алеї, Галинка перебігає від каштана до каштана й вітається з кожним, навіть цілує нишком сірий, ще вогкий стовбур, а то й «під пахвочку» — під гілочку, де можна дістати, й особливо ніжно «свій». У кожного з дітей з якогось першого літа є свій каштан. У Галинки, звичайно, найменший, та й на нього вона ще боїться лазити. Хлопці обрали собі найвищі, найповажніші. Проте це їй ніяк не пригнічує і не ображає, навпаки, їй було би прикро за маленького, що його ніхто не схотів обрати. І потім, вона впевнена, що достеменно знає: всі каштани, великі й малі, всі дерева та кущі в саду люблять серед усіх дітей найдужче її, Галинку, бо саме вона знає кожне з них.

Усю зиму вони її не бачили, їй здається, вони чекають, щоб з ними привіталися, а не просто з вигуками полізли на гілки до самих верхечків. Галинка певна, що каштани не сердяться на хлопців, адже ні разу торік не допустили, щоб хтось упав з дерева. А втім, дерева скучили найдужче за Галинкою, і тепер, коли вона притулиться до них, вони, напевне, можуть розповісти багато цікавого, що трапилося з ними за довгу зиму — і прикрого, і доброго.

Дідусь Івась, правда, казав, що взимку дерева спали; тим більше вони радіють зараз Галинці! Вони розповідають, звісно,

не звичайними словами, як люди, а шерехтять тихенько гіллям, та однаково Галинка розуміє їх. Адже і вона не може, не вміє розповісти про все, що думає. Чомусь узагалі думаєш і вигадуєш так багато, і все так гарно вкладається, а коли скажеш словами — виходить якесь ніяке, коротке та зовсім непривабливе і навіть інколи незрозуміле іншим. Чи в усіх людей так? Може, у неї мало слів, бо вона ще маленька? Чи, може, люди не говорять того, що думають, приховують од інших? Отже, вона чомусь навіть Жечці не говорить про дерева.

Є люди, які вміють дуже добре розповідати, коли їх слухаєш, усе те бачиш. От мама, бабуся, коли сама з дітьми, інколи тато, коли не читає газету. Але здебільшого всі повсякчас розмовляють звичайно, немов тільки нагадують, що треба кому зробити, або повідомляють про те, що вже зроблено.

А Галинка любить слухати, коли розповідають. Адже дорослі багато ходять, їздять, багато скрізь бачать і чують... Мама так може розповісти, що й сама немов побачиш, і все те, про що мова, рухається, гомонить, сміється або плаче. Мама як побуває в театрі або Біоскопі, обов'язково потім розповідає бабусі, Марфуші, Лізочці.

Галинка певна — хоча любі каштани стоять на одному місці, вони також багато знають. Адже в саду пташки, вони літають де завгодно, на зиму линуть далеко у вирій — це якісь казкові краї — ото набачаться на шляху! А вітер? Він теж приносить новини! А хмари? Як вона любить улітку білі пухнаті хмари на синьому небі! От лише висохне — можна буде лежати на травиці, а білі хмари зупинятимуться над їхнім садом. Ні, справді, каштани та високі тополі напевне багато знають і дуже розумні. Не тільки вона любить бути з ними, а й інші — пташки, вітер, білі хмари. Напевне, вони знають мову одне одного і розуміються краще, ніж з людьми.

На жаль, Галинка ще ніколи не прокидалася так рано, як пташки, і ще не бачила, як сходить сонце.

Пташки прокидаються, коли сонце сходить? Чи то пташки його будять?

Це ще раніше, ніж приносять татову газету, а мама не біжить до Трудолюбія, це ще до найранішого ранку?

То тільки дідусь Івась, який улітку спить у саду в курені, все бачить і чує, навіть що й уночі в саду діється. Коли вона виросте,

обов'язково хоч разок встане так рано, щоби подивитися і також послухати.

От коли настає справжнє літо, вона й тепер дуже любить дивитись, як заходить сонце. Тоді пташки знімають такий гомін! Удень вони скрізь літають, а ввечері повертаються додому і, певне, скликають дітей-пташенят і всі розповідають одна одній та деревам, де їхні гнізда, усі свої новини.

Дерева розумні й добрі, тож вона ще не може підібрати слова, але якось почула, як бабуся Катя казала про одну знайому: «Яка доброзичлива вихована людина!».

Може, й дерева такі? Доброзичливі та виховані. Вони дружать між собою, привітні до пташок, а бешкетує в саду, крім хлопців, тільки вітер, а дерева верхівками спиняють його і докоряють шелестом гілок, шелестом листя й дивляться уважно, щоб ніхто нікого не кривдив. Отак, як бабуся — уважно поглядає, щоби, бува, старші хлопці не зобидили ненароком Галинку.

Незрозуміло, чому бабуся ставиться так підозріло до Жоржика і Михася?

Михась і Жоржик завжди сперечаються і в усьому змагаються. От про Олесика так не скажеш — він нікого не задирає і в хлоп'ячі сварки не встрає. У ставленні до дівчат, правда, відчувається не те щоби зверхність, а байдужість. Михась і Жорж лише ненароком можуть зачепити або штовхнути малу, але ніколи її не дражнять, як можуть інші, й навіть сперечаються, хто в іграх її вкраде, врятує — вона найменша, її легко схопити на руки, понести (саме те, чого бабуся боялася!), але саме тому їй в іграх відводять наче головна роль — дівчинки, яку викрадають розбійники, принцеси, яку стережуть, рятують, одбивають, і дівчатка це розуміють та не заздять. Адже їм же припадає цікавіше, де можна проявити активність та винахідливість — охоронниць і захисниць.

Он чути — Жоржик і Михась уже сперечаються, хто буде вождь індіців, хто капітан корабля. Олесик спокійно наводить порядок. Усі знову гратимуться в індіців — довготривалу гру, яка тривала все літо, лише на зиму її припиняли.

Галинка ще затримується коло свого любого каштанчика.

Ой! Що там долі у торішньому листі, зараз вогкому, темно-коричневому, блискучому на сонці? Звідти наче визирає, таке синеньке! У мами очі сині-сині. Дівчинка нагинається. З-під листа виткнувся тонесенький пролісок. Який гарненький, любий!

Їй хочеться доторкнутися до нього. Може, йому треба допомогти? Адже він такий слабенький, і листя для нього, напевне, важке, і як він пробивається крізь нього! Ні, ні, не треба, його так легко зламати. Хай ніхто не бачить його, а то загорляють, злякаються, ще зірвуть. Вона стоїть, нахилившись і склавши ручки, боїться поворухнутися. Нічого, не лякайся, витикайся далі, я нікому не скажу про тебе.

— Галинчик! Де Галинчик!? — чує вона дзвінкий голос. Це, нарешті, й Жечка прибігла, її люба Жечка.

— Тссс... Тихіше... — підіймає палець Галинка, і Жечка навшпиньки підходить до неї. Жечка знає — Галинка завжди знаходить щось цікаве.

— Дивися, квіточка, — шепоче Галинка. — Я боюся, щоб не зірвали... Бачиш, їй дуже важко витикатися вище. Це, може, пролісок? Пам'ятаєш, бабуся Катя читала, що першим вилазить пролісок.

— А може, треба трошки розгребти листя? — так само пошепки питає Жечка.

— А може, йому стане ще холодно? — не наважується Галинка. — Може, коли самотужки, йому приємніше?

Вони обидві, схилившись над першою весняною квіткою, шепочуться, щоб її не злякати. Хоча Галинка молодша на рік, Жечка певна, що тут, у садку, треба слухатися Галинки, то в інших справах вона старша і розуміється краще.

У цей час лунають на весь садок вигуки Жоржика і Михася.

— Квітка! Я перший побачив! — кричить Жорж.

— Ні, я перший! Ти ще був на дереві, а я стрибнув і побачив, — намагається перекричати Михась.

— Ой! Дивіться! Ціла купочка квітів! — кричать Люся і Гуленька. — Ми! Ми знайшли перші!

Чого вони так кричать, сперечаються! Тільки сполохають квіти, лякається Галинка.

Раптом Олесик каже тоном, що не припускає ніяких суперечок:

— Ви лазили, а Галинка давно стоїть над квіткою і стереже. Я не хотів їй заважати. Правда, Жечко, ти, коли прийшла, Галинка вже знайшла квітку?

Жечка радіє. Який Олесик розумний! Він таки справді головний серед хлопців! А Галинка, дурненька, завжди щось вигидає або помітить, а загорлає хтось інший.

Галинка вигадує щось цікаве з ляльками, а заявляє голосно усім Гуля. Жечка ображається завжди за Галинку, до того ж, вона ревнує її до всіх двоюрідних сестер, до всіх знайомих дівчаток.

А Галинці наче й байдуже, що Гуленька з Люсею і хлопці її випередили. Вона тільки каже таємничо:

— Обережно, дивіться, який маленький.

— І от ще купочка, — каже Гуленька, зовсім без хвастошів, як Михась.

— Це і у них день народження, — радіє Галинка. Якщо ціла купочка, можна вже не розмовляти пошепки. Правда, це у них день народження?

— Може, нарвати перший букетик? — пропонує Люся.

— Що ти! — аж лякається Галинка. — Хай вони ростуть! Ми краще влаштуємо для них свято, їхній день народження!

— Як і твій! — підхоплює Гуленька.

— І давайте це місце, де вилізли квітки, пообтикаємо прутиками, щоби помітно було і хтось ненароком не потоптав, — пропонує хазяйновита Жечка.

— Михась! Жоржик! Олесик! — гукає наказово Гуленька, вона одна серед дівчаток вміє так наказувати хлопцям. — Ідіть послушайте, що ми вигадали! Ви нам паличок настружіть, і ми всі будемо справляти день народження пролісків.

Деякий час усі зайняті збиранням підходящих прутиків, рівняють їх, утикають навколо пролісків, хоча Михась і Жоржик трошки сперечаються, у кого рівніше виходить, та зовсім трошки сперечаються, це навіть пожвавлює працю. Обидва ж таки звертаються до Олесика.

— Рівно? Правда рівно?

— А тепер подивимося з дідусевої лавочки на Ворсклу! — пропонує Олесик. — Тато казав учора, що Дніпро вже скрес, значить і наша Ворскла скресла.

«Дідусева» лавочка наприкінці алеї, коло бузкової альтанки.

— Біжимо навперегони, хто швидше? — пропонує Люся, вона бігає швидко, майже так, як хлопці, правда, Гуленька і Жечка не поступаються перед нею. Але Михась турбується про Галинку, він не може допустити, щоб вона стала останньою. Зрозуміло, вона прибіжить остання.

— Жорж! Ми понесемо Галинку! — пропонує він.

Зміст

До читача.....	5
----------------	---

Частина 1. Пам'ять

День народження	7
Трудолюбці	20
Страхи.....	35
Тьотя Сіма й двоюрідні	49
Що малим заборонено	67
Дід Коля і баба Катя.....	69
Дід Івась та баба Соня.....	94
Синій птах	112
Не тільки сад.....	128
Панські примхи	138
Демон	151
Готовальня	166
Образа.....	180
Несподіваний поворот	185
Митько.....	191
Війна. На виставі. Дядько Гриць.	194
Біженці. Біженська школа.....	220
Маленькі жінки	226

Частина 2. Весілля в монастирі

Запрошення дякона	236
«Прощання слов'янки»	319
Брусиловський прорив.....	394

Частина 3. Обережно, діти!

Зміни у Трудолюбії	404
Остання ялинка.....	409
Межа дитинства	432
Удома діти	435
Брат і сестра	450
Невідоме лихо	459
Скрізь по-різному.....	476

Дядько Іля.....	482
Його діти	496
Лічка.....	501

Частина 4. Провесінь

Провесінь.....	516
Червоні банти	525
Місце в житті	532
Нове свято	545

Частина 5. Коловерть

Коловерть.....	553
Колодязь.....	593
Смерть	598

Частина 6. Початок шляху

Незважаючи на Вільденбанда.....	610
Гурток «Наука і життя».....	621
Віра	637
Дівчина в шинелі.....	656
Другий дім	671
У тьоті Кори	676
Мама й дочка.....	684
Несподівана гостя.....	695
Ніколи	701
Вокзал	706